

TÜRKİYE'DE CUMHURİYET DÖNEMİNDE DARBELER VE DİN

THE COUPS AND RELIGION IN THE REPUBLICAN PERIOD IN TURKEY

MUHAMMED YAMAÇ

DR., DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI, ESKİŞEHİR MÜFTÜLÜĞÜ, ESKİŞEHİR, ODUNPAZARI
DR., THE PRESIDENCY OF RELIGIOUS AFFAIRS, ESKİŞEHİR MUFTI'S OFFICE, ESKİŞEHİR,
ODUNPAZARI

yamacmuhammed@hotmail.com

 <https://orcid.org/0000-0003-2215-4492>

EJDER OKUMUŞ

PROF. DR. ANKARA SOSYAL BİLİMLER ÜNİVERSİTESİ, İSLAMİ İLİMLER FAKÜLTESİ, DİN
SOSYOLOJİSİ ANABİLİM DALI

PROF. DR. SOCIAL SCIENCES UNIVERSITY OF ANKARA

FACULTY OF ISLAMIC STUDIES, DEPARTMENT OF SOCIOLOGY OF RELIGION ANKARA / TURKEY

ejder.okumus@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0003-1337-3255>

 <http://dx.doi.org/10.46353/k7auifd.723177>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received

19 Nisan / April 2020

Kabul Tarihi / Accepted

21 Haziran / June 2020

Yayın Tarihi / Published

Haziran / June 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season

Haziran / June

Atıf / Cite as

Yamaç, Muhammed, "Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Darbeler ve Din [The Coups and Religion in the Republican Period in Turkey]". Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Journal of the Faculty of Theology 7/1 (Haziran/June 2020): 483-511

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi - Kilis 7 Aralık University, Faculty of Theology, Kilis, 79000 Turkey. All rights reserved.

For Permissions

ilahiyatdergisi@kilis.edu.tr

TÜRKİYE'DE CUMHURİYET DÖNEMİNDE DARBELER VE DİN¹

Öz

Toplum, karşılıklı etki ve tepkiler bütünüdür. Bu bakımdan dinin, birçok alanla münasebeti bulunmaktadır. Bunlar, din sosyolojisinin ana konuları arasında yerini almaktadır. Söz konusu münasebetlerden biri de siyasettir. Türkiye bağlamında din-siyaset ilişkisini incelemek, Türk toplumunun belli dönemlerde kırılma noktasını oluşturan darbelerin etraflıca bilinmesini gerekli kılmaktadır. Cumhuriyet dönemi toplumsal, dinî ve siyasi yaşamında darbeler önemli bir yer tutmaktadır. Çalışma, bu münasebetin darbe ve din boyutunu ele almaktadır. Cumhuriyet dönemi darbe ve darbe girişimlerini analiz edebilmek, dönemin sosyal ve din konjonktürünü bilmeyi gerekli kılmaktadır. Esasen Türkiye'deki tüm darbeler, dinî ve toplumsal hayat üzerinde önemli ve kalıcı etkiler bırakmıştır. Darbelerin sosyal ve dinî etkisinin dışında siyasi, kültürel, ekonomik, eğitimsel vb. birçok farklı boyutta da etkili olduğu bilinmektedir. Ancak incelemenin konusu gereği darbelerin sadece toplumun din boyutundaki etki ve tepkileri üzerinde durulacaktır. Darbe ve din boyutuyla öne çıkan bu makale, Cumhuriyet dönemindeki darbe ve darbe girişimlerini din ekseninde tarihi ve güncel kaynaklardan yararlanarak sosyolojik bir perspektifle ele almayı ve anlamayı amaçlamaktadır.

Özet

Toplumsal anlamda önemli bir fenomen olan dinin, birçok alanla olduğu gibi siyaset alanıyla da ilişkisi bulunmaktadır. Din sosyolojisinin ana konuları arasında yer alan din-siyaset ilişkisini bütün yönleriyle ortaya koyabilmek, Cumhuriyet döneminin belli dönemlerinde Türkiye toplumunda önemli bir dönüm noktası oluşturan ve toplumsal, dinsel ve siyasal yaşamda önemli bir yer tutan darbelerin tüm boyutlarıyla incelenmesini gerekli kılmaktadır. Çalışma, bu incelemenin darbe ve din boyutunu ele almaktadır. Çalışmamızın ana konusu, Cumhuriyet döneminde gerçekleşen 27 Mayıs 1960, 12 Mart 1971, 12 Eylül 1980, 28 Şubat 1997 darbelerinin ve 15 Temmuz 2016 darbe girişiminin din ile ilişkisidir.

Cumhuriyet tarihinde gerçekleşen veya girişim aşamasında kalan darbeler, din ve toplum üzerinde önemli ve kalıcı etkiler bırakmıştır. Darbeler, toplum ve dinin dışında siyasi, kültürel, eğitimsel ekonomik vb. birçok farklı boyutta etkili olmuştur. Ancak çalışmanın konusu gereği darbelerin din boyutunun etki ve tepkileri üzerinde durulmaktadır.

Çalışma, Cumhuriyet dönemindeki darbe veya darbe teşebbüslerinin din boyutlarını, çok yönlü ve sosyolojik bir perspektifle inceleyip tespit etme, darbe ile din arasındaki zor ve karmaşık ilişkiyi ortaya koyma amacı taşımaktadır. Türkiye Cumhuriyeti kurulduğundan bu yana birçok darbe ve darbe girişimiyle karşılaşmış, bunlar ülkede demokrasinin gelişmesini engellemiş, halkın temsil gücünü ve özgürlüklerini daraltmış, özellikle toplumda ve dini hayatta ciddi gerilim, baskı ve sınırlandırmalara yol açmıştır. Bu nedenle darbe süreçlerini dinî açıdan incelemek son derece önemlidir.

Cumhuriyet Dönemi darbelerinin din boyutunu sosyolojik olarak ortaya koymak amacıyla yapılan bu çalışmada dokümantasyon (bilgi-belge toplama) metot ve teknikleri kullanılmıştır. Çalışmada elde edilen bulgu ve veriler, tarihi, karşılaştırmalı ve metin tarama yöntemleri çerçevesinde anlayıcı ve açıklayıcı bir din sosyolojisi perspektifi ile sunulmuştur. Çalışmamızın başlığında yer alan din kavramı özel olup İslam dinini ifade etmektedir. Çalışmanın salt Türkiye toplumuna yönelik olması, çalışmayı İslamî bir çerçevede ele almayı gerektirmektedir.

¹ Bu makale, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Ejder Okumuş'un danışmanlığında Muhammed Yamaç tarafından yürütülüp tamamlanan "Darbe ve Din (Cumhuriyet Dönemi Örneği)" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. Fakat Ejder Okumuş'un katkısı, tez danışmanlığına ek olarak bu makaleye müstakilen bilgi ve yorum katmak şeklinde olmuştur.

Tarihi geçmişi çok eskilere dayanan askerî darbeler, Türkiye siyaset tarihinde önemli bir yere sahiptir. Darbeler sosyal, siyasal, kültürel, ekonomik, hukukî ve dinî açıdan değerlendirildiğinde sonuçları itibarıyla Türkiye'deki toplumsal dönüşümün kırılma noktasında bulunduğu ve toplumda ağır ve uzun dönemli tahribatlar meydana getirdiği söylenebilir. Günümüzde de bu durumun etkileri devam etmektedir. Dinî ve toplumsal hayat, bu etkinin en önemli yansıma alanlarından biridir. Gerçekten de darbe dönemleri, dinî ve toplumsal hayat üzerinde önemli ve kalıcı etkiler bırakmıştır.

Cumhuriyet'in kuruluşunun arka plan perspektifinde önemli etkiler barındıran pozitivizm, laisizm, sekülerizm ve milliyetçilik, ideolojik olarak darbelerin arka plan perspektifinde etkili olan ideolojiler olmuştur. Bu ideolojik arka plan etkisiyle darbe süreçlerinde sekülerist veya laisist dayatmalar ve baskılar yapılmıştır. Bu da özellikle toplumsal ve dinî alanda birçok probleme yol açmıştır. Darbe süreçlerinde dinî ve toplumsal yapıda meydana gelen değişimler, darbeler sonrasında yönetimi ele geçirenlerin dine karşı tutumları ve din alanındaki uygulamalarına bakıldığında bu durum, net bir şekilde görülebilir veya anlaşılabilir.

Cumhuriyet Döneminde gerçekleşen 27 Mayıs, 12 Mart, 28 Şubat ve 12 Eylül darbesi, genel olarak laisist veya sekülerist bir perspektifle gerçekleştirilmiş, sonrasında bu anlayışa uygun din politikaları hayata geçirilmeye çalışılmıştır. 15 Temmuz darbe girişimi, temel aktörünün örgütlü bir dinî yapı olan Gülenizm olması dolayısıyla başlı başına din faktörüyle ön plana çıkmaktadır. Bu nedenle Türkiye'de askerî darbelerin belki de en önemli meselelerinden biri, dar ve geniş anlamıyla dinî alandır. Bu çerçevede neredeyse tüm darbe bildirimlerinde irtica veya laiklik merkezli olarak dinî alanların altı ısrarla çizilmiş, muhafazakâr veya dindar bireyleri temsil ettiği düşünülen hükümet veya partilerin din politikalarının devlet için tehlike oluşturduğu ifade edilmiştir. Türkiye'de darbeler, genel olarak, laik ve askerî menşeli olması dolayısıyla darbe süreçlerinde genel olarak, Müslüman dindar Türk toplumuna karşı baskılayıcı, engelleyici ve ötekileştirici bir anlayış etkili olmuştur. Bu nedenle darbe dönemleri, laik uygulamaların işlevsel olduğu zaman dilimleridir. Darbe süreçlerinde farklı ve işlevsel din politikaları üretilmiş ve tedavüle koyulmuştur. Denilebilir ki darbe süreçleri din-toplum ilişkilerinde din, hem önemli bir meşruiyet aracı, hem de etkili, işlevsel ve çok boyutlu bir sosyal fenomendir. Bu da dinin, toplumsal bir hayat için ne denli önemli olduğunu göstermektedir.

Darbe süreçlerinde dinî baskılama-denetim altına alma ve dinî meşrulaştırma-araçsallaştırma stratejileri etkili bir şekilde uygulanmıştır. Darbe süreçlerinin geneline bakıldığında, din merkezli gerekçeler üretildiği, dinin, öncesinde darbe zeminini oluşturmada, sonrasında da darbeyi topluma kabul ettirmede, yani meşrulaştırmada araçsallaştırıldığı görülebilir. Nitekim gerek darbe öncesi ve sonrası askerî ve sivil elitlerin söylem, açıklama, demeç ve yaklaşımlarında, gerekse de darbe bildirimlerinde laiklik, irtica, gericilik, İslam'ın siyasallaşması, din istismarı vb. dinî argümanların işlevselleştirildiği görülmektedir.

Esasen darbelerin ana hedeflerinden birisi, gelecekte dinî alanı tehlikeli ve gerici olmaktan çıkarmak, onu mümkün olduğu ölçüde akli, medenî, bilimsel, rasyonel, millî birliği ve kalkınmayı sağlayıcı hale getirmek ve böylece devletin dinle alakalı kurumlar başta olmak üzere dinî hayatı, sosyal ve kültürel bazı faaliyet alanlarını yeniden dizayn etmektir. Bu tespitten hareketle denilebilir ki, Cumhuriyet döneminde gerçekleşen darbeler, aynı zamanda dine de bir darbe niteliği taşımaktadır. Nitekim darbeyle dindar veya muhafazakâr kimlikleriyle ön plana çıkan siyasî hükümetler yıkılarak partileri kapatılmış, toplum, dinsel olarak hem denetim altına alınmak istenmiş, hem de baskılamalar, yasaklamalar ve tasfiyelerle de dinsel mühendislik icra edilerek dindar veya muhafazakâr çevrelerde oldukça önemli olumsuz etkiler bırakılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Din, İdeoloji, Darbe, Dini Araçsallaştırma, Dini Meşrulaştırım.

THE COUPS AND RELIGION IN THE REPUBLICAN PERIOD IN TURKEY

Abstract

Society is an integrated whole of mutual effects and responses. In this context, religion has relations with many areas which are among the main topics of religious sociology. One of the interactions in this respect is politics. Examining the religious-political relations in the context of Turkey makes it necessary to know the coups that constitute the breaking points of Turkish society in certain periods. Coups have an important part in the social, religious and political life of the Republican Period. The study deals with the coups and religion dimension of this relation. Being able to analyze the coups and coup attempts in the Republican Period makes it necessary to know the social and religious conjuncture of the period. As a matter of fact, all the coups in Turkey have had important and lasting effects on religious and social life. It is known that coups were influential in political, cultural, economic, and educational dimensions besides their social and religious influence. However, as required by the main topic of the study, the subject of this review will focus only on the effects and reactions of the coups in the religious dimension of the society. This review, which stands out with its coup and religious dimension, aims to address and understand the coups and coup attempts in the Republican Period with a sociological perspective on the axis of religion by making use of historical and current sources.

Summary

Religion, which is an important phenomenon in a social sense, has a relation with many areas as well as the political field. Being able to determine all aspects of the religious-political relation, which is one of the main topics of religious sociology, requires that all aspects of the coups, which constitute an important turning point in the Turkish society at certain times of the Republican Period, and which had an important place in social, religious and political life, to be examined in all aspects. The study deals with the coups and their religion dimension. The main subject of our study was the relation of the coups of May 27, 1960, 12 March 1971, 12 September 1980, 28 February 1997 and the coup attempt on July 15, 2016 with religion.

The coups in the history of the Republic, or those that remained in planning stage have had significant and lasting effects on religion and society. Coups were effective in many different dimensions like political, cultural, educational and economic, aside from the social and religious fields. However, as the main topic of the study required, the effects and responses of the religious dimension of the coups were focused mainly on.

The study aims to examine and determine the religious dimensions of the coups or coup attempts in the Republican Period in a multifaceted and sociological perspective, and to uncover the difficult and complex relations between coups and religion. Since the establishment of the Republic of Turkey, many coups and coup attempts have been experienced, which have prevented the development of democracy in the country, narrowed the representation and freedoms of the people, causing serious tension, repression and limitations, especially within the society and religious life. For this reason, it is extremely important to examine the coups from a religious perspective.

In this study, which aimed at sociologically determining the religious dimension of the Coups in the Republican Period, the documentation methods and techniques (i.e. collecting information-documents) were used. The data and findings obtained in the study were presented with an understandable and descriptive religious sociology perspective in the framework of historical, comparative and text review methods. The terms "religion" in the title of our study is a proper noun, and refers to the religion of Islam. The fact that the study was aimed only at Turkish society requires to consider it in an Islamic framework.

The coups, which date back to ancient times, have an important place in Turkish political history. When coups are evaluated in social, political, cultural, economic, legal

and religious contexts, it can be argued that social transformation in Turkey is at a breaking point due to the coups, and have caused severe and long-term destruction within the society. The effects of previous coups still continue today. Religious and social life is one of the most important areas of reflection of this impact. As a matter of fact, coup periods have had important and lasting effects on religious and social life.

Positivism, laicism, secularism and nationalism, which had important effects in the background perspective of the establishment of the Republic, were also effective ideologies in the background perspective of the coups. Secular or laicist impositions and pressures were made in the coup processes with this ideological background effect. This caused many problems especially in the social and religious fields. When the changes in religious and social structure in the coup processes and the attitudes of those who took over the administration after the coups and their practices in the field of religion are considered, this can be seen or understood clearly.

The coups, which took place in the Republican Period on May 27, March 12, February 28 and September 12, was performed with laicist or secularist perspective, and then, religious policies that were in line with this understanding were implemented. The July 15 coup attempt comes to the forefront with the religious factor in it because its main actor was Gulenism, which was an organized religious structure. For this reason, perhaps one of the most important the coups in Turkey is the religious field in both in narrow and broad sense. In this context, religious fields were persistently emphasized almost in all coup declarations that centered on reactionism or secularism, and it was also stated that the religious policies of government or parties that are thought to represent the conservative or religious individuals were a danger to the state.

In Turkey, coups have had an oppressive, prohibitive and otherizing understanding against Muslim religious Turkish society in general because these coups were from secular and military origin. For this reason, coup periods are time periods when secular applications are functional. Various and functional religious policies were produced and applied in coup processes. It can be argued that the coup processes constituted an important tool of legitimacy and an effective, functional and multi-dimensional social phenomenon in religion and community relations, which shows how important religion is to social life.

During the coup processes, religious suppression-supervision and religious legitimacy-instrumentalization strategies were applied effectively. When the whole coup processes are evaluated, it is seen that religious-centered motives are produced, religion is instrumentalized in creating the ground for coup firstly, and then, it is instrumentalized for making the society accept the coup, in other words, for legitimizing the coup. As a matter of fact, it is seen that religious arguments like secularism, reactionism, bigotry, politicization of Islam, religious abuse, etc. are functionalized both in the rhetoric, explanation, statement and approaches of the military and civilian elites before and after the coups.

In fact, one of the main goals of coups is to avoid that the religious field is dangerous and reactionist in the future, to make it as a provider of mental, civilized, scientific, rational, national unity as much as possible, and in this way, redesign some areas of religious life, social and cultural activities, especially the institutions related to religion. Based on this determination, it can be argued that the coups that took place in the Republican Period also had serious impacts on religion. As a matter of fact, political governments that had the political power with their religious or conservative identities were abolished and their parties were closed down, and it was desired that the society was taken under religious supervision, and religious engineering was performed with suppressions, prohibitions and eliminations, which left significant negative effects in religious or conservative circles.

Keywords: Religious Sociology, Religion, Ideology, Coup, Religious Instrumentalization, Religious Legitimization.

GİRİŞ

İnsan, toplumlu ve toplumsal bir varlıktır. Toplum hayatı insan için zorunludur.² Din de yapısı gereği toplumsal bir olgudur. İnsanlığın en eski toplum ve toplumsallaşma unsurlarından olan din, insan ve toplum için zaruri bir durum ifade etmektedir.³ İnsan için toplum nasıl zorunlu bir durum ise, toplumun temel unsurlarından biri olan din de toplumsal planda öyle zorunludur. Bu durumda dinin, Türkiye'nin toplumsal hayatında da önemli bir yere sahip olduğunu söylemek, insanî ve toplumsal bir gerçekliği ortaya koymak demektir. Kuşkusuz din, Türkiye'nin hemen hemen her alanında olduğu gibi devlet ve siyaset alanında da etkili bir fenomendir. Belirtmek gerekir ki toplumun en önemli kurumlarından biri olan din, aynı zamanda pek çok konuyla ilişkili olarak da önemli tartışma alanlarından biridir.

Genel olarak söylemek gerekirse, din-toplum ilişkisinde kaçınılmaz bir boyut göze çarpmaktadır. Din toplum için, toplum da din için zorunlu olup her ikisi sürekli olarak karmaşık bir etkileşim halinde, çok yönlü ve karşılıklı etki esasına dayanmaktadır. Bu bağlamda din toplumu, toplumun kültür ve kurumlarını, toplumsal norm ve değerleri etkilemekte; diğer taraftan toplum, toplumun kültür, norm ve değerleri de dini etkilemektedir. Toplumsal hayatın neredeyse her alanında insanlar üzerinde bıraktığı etkiyle toplumsal bir fenomen olan din, toplum hayatının ayrılmaz bir boyutunu teşkil etmektedir.⁴ Bu yönüyle din, birey, grup, toplum ve siyaset alanında etkili olabilmektedir.

Dinin siyaset, siyasetin de din üzerinde etkili olması dolayısıyla din-siyaset ilişkisi, din sosyolojisinin temel konuları arasındadır. Din-siyaset ilişkisi din sosyolojisinde sekülerlik iddiasıyla birlikte ortaya çıkan dinin dünyevileştiği, kamusal alandan çekildiği ve sosyal hayatta zayıfladığı gibi iddialar çerçevesinde olduğu gibi son dönemlerde dünyanın birçok yerinde dinî anlamda yeniden uyanış veya dinî canlanma dolayısıyla dinin toplumsal hayatta daha görünür hale geldiğini ileri süren görüşler kapsamında mühim bir araştırma, müzakere veya tartışma konusu olarak öne çıkmaktadır.⁵

Bireyin tabiatı icabı kamusal alanla ilişki içerisinde olması, genel ola-

² İbn Haldun. *Mukaddime* (Tah. Derviş el-Cüveydi, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2. Baskı, 1996), 35.

³ Ejder Okumuş, *Din Sosyolojisi* (Ankara: Maarif Mektepleri, 2018), 13.

⁴ Okumuş, *Din Sosyolojisi*, 91-92.

⁵ Okumuş, *Din Sosyolojisi*, 328.

rak din-siyaset, özelde ise din-devlet etkileşimini zorunlu olarak gündeme getirmekte ve bu çerçevede de Türkiye'deki tartışma konularından birini oluşturmaktadır. Ancak din-siyaset veya din-devlet ilişkisi yeni olan bir konu değildir. Din-siyaset veya din-devlet ilişkisi, insanlık tarihi kadar eskiye dayanmaktadır. Türkiye'de genel olarak tartışılan konulardan biri olan din-devlet veya din-siyaset ilişkisi, tarihin her döneminde çeşitli gerginlik ve gerilimlere konu olacak seyirler izlemiştir.

Siyaset kapsamında çeşitli müdahale ve darbelerin din ile etkileşimlerini de din-siyaset ve din-devlet ilişkileri içinde görmek mümkündür. Bu bağlamda konuyla ilgili olarak denilebilir ki, darbe süreçlerinde iktidara farklı şekillerde müdahalelerde bulunan, bu müdahalelerle siyaseti yönlendiren veya ele geçiren askerî veya sivil aktörlerin din sahasında ortaya koyduğu işlevsel politikalar, dinden etkilenme ve dini etkileme durumları, son derece önem arz etmektedir. Askerî veya sivil aktörlerin darbe süreçlerinde kendi inanış ve düşünceleri doğrultusunda dine müdahale etme olarak okunabilecek stratejiler geliştirmeleri, örneğin İslam dinini reforme etme ve kendi çağdaşlaşma anlayışlarına uygun hale getirme çabaları, zaman zaman dinin alanlarını daraltma olarak görülebilecek birtakım politikalar geliştirme çabaları, dinî meşrulaştırımı işlevsel kılmaları, darbelerin önemli görülmesi gereken boyutlarından birini veya birkaçını meydana getirmektedir.

Cumhuriyet tarihinden önce gerçekleşen 31 Mart Vakası'ndan tutun da 27 Mayıs 1960, 12 Mart 1971, 12 Eylül 1980, 28 Şubat 1997 darbelerine ve 15 Temmuz 2016 darbe girişimine kadarki yaklaşık yüz sekiz yıllık süre içerisinde din-darbe ilişkisi doğrudan veya dolaylı olarak çeşitli düzey ve düzlemlerde hep olagelmıştır. 27 Mayıs 1960'dan 15 Temmuz 2016'ya kadarki darbe süreçlerine bakıldığında denilebilir ki bu süreçlerde, farklı ve işlevsel din politikaları üretilmesi çerçevesinde bir takım adımlar/uygulamalar hayata geçirilmiş/geçirilmek istenmiştir. Öte yandan darbe süreçlerinde işlevsel hale getirilen din yaklaşımlarına veya politikalarına bakılarak din-toplum ilişkilerinde dinin, hem önemli bir meşrûiyet aracı, hem de etkili ve çok boyutlu bir toplumsal fenomen olduğu söylenebilir. Bu da dinin, toplumsal hayat için ne denli önemli olduğunu göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında din-darbe ilişkisi, incelenmesi ve anlaşılması gereken önemli bir boyut olmaktadır.

Darbe, din ile zor ve karmaşık ilişkiler denklemini oluşturmaktadır. Bu karmaşık ilişkilerde dinin, bazen darbeyi meşru göstermek, topluma kabul ettirmek, onaylatmak, toplumu buna ikna etmek veya en azından dar-

beye karşı toplumun verebileceği sert bir refleksi önleyebilmek için bir araç olarak işlevselleştirilebilir olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim dinî araçsallaştırmanın, Cumhuriyet dönemi sonrasındaki kimi darbeleri meşrûlaştırmada, kimi darbelerin de bir ön hazırlayıcısı olmada etkili işlevler barındırdığı ve darbe süreçlerinde askerî/sivil darbeciler tarafından pratize edildiği ifade edilmiştir.⁶ Ayrıca ara dönem din politikaları⁷ olarak adlandırılan askerî yönetim dönemlerinin din stratejileri ve uygulamaları, bu tespiti daha anlaşılır kılabılır. Bunun yanında darbe süreçlerinde bazen mevcut konjonktür gereği siyasî ve toplumsal anlamda ortaya çıkan dinî canlanma veya yükselişi kontrol etme, dini denetim altına alma veya dinin etkisini azaltma şeklinde de okunabilecek stratejik çabalar geliştirilebildiğini söylemek mümkündür. 27 Mayıs, 12 Mart, 12 Eylül ve 28 Şubat darbeleri birçok farklı boyutunun yanında bu yönüyle gerçekleştirilen din politikalarıyla dikkat çekmektedir.

15 Temmuz, AK Parti hükümetine yönelik dinî kisve altında, din istismarcısı görünümlü bir yapının organizasyonluğunu yaptığı bir darbe girişimi olarak kabul edilmiştir. 17–25 Aralık 2013 olayları ile ülke yönetimini elinde bulunduran muhafazakâr olarak kabul edilen hükümete yönelik girişimler, 15 Temmuz ile muhafazakâr veya dindar topluma yönelmiştir. 15 Temmuz darbe teşebbüsünü diğer bütün askerî darbelerden ayıran belki de en önemli boyutu, Türkiye Cumhuriyet tarihinde ilk defa dinî örgüt referanslı askerî darbe girişimi yaşanmış olmasıdır. Söz konusu darbe teşebbüsünde dinî bir örgüt yapılanması, darbenin ana aktörü olmuş, darbeyi püskürten veya savuşturan ise, bütün farklılıkları ile birlikte, birlik ve dayanışma ruhu ortaya koyan samimi ve manevi duygulara sahip olan Türk toplumu olmuştur. Öte yandan 15 Temmuz'un akamete uğratılmasında; karizmatik şahsiyetlerin ve Diyanet'in rolünün yanı sıra Türkiye toplumunun toplumsal dayanışmasının önemli etkisi olduğu söylenebilir.

Görüldüğü gibi din bazen de 15 Temmuz'da olduğu gibi darbenin oluşma zeminini hazırlayan etkili bir olgu olmaktadır. Bu yönüyle denilebilir ki din, darbenin toplumsal anlamda meşrûiyetini sağlamada işlevsel kılınabilecek olgular arasındadır. Diğer taraftan 27 Mayıs, 12 Mart, 12 Eylül, 28 Şubat ve 15 Temmuz'u gerçekleştiren askerî/sivil aktörlerin kendi dinsel inanç ve tutumları, darbe süreçlerinde ortaya konulan uygulamalarda

⁶ Ejder Okumuş, *Dinin Meşrûlaştırma Gücü* (İstanbul: Ark Kitapları, 2005), 201.

⁷ Necdet Subaşı, "Ara Dönem Din Politikaları", *Toplum ve Bilim Dergisi* 93 (Yaz 2002), 284-314.

veya stratejilerde görülebilir. Askerî rejim veya darbe sonrası yönetimler din stratejilerini ortaya koyarken, din konusundaki tercihleri, eğilimleri, dünya görüşleri ve bilgi kaynakları bunda etkili olabilmektedir. Dolayısıyla bu boyutun da dikkate alınması gerekmektedir. Bu nedenle askerî/sivil elitlerin darbe süreçlerinde uyguladıkları din politikalarını bilmek, darbe süreçlerini tüm boyutlarıyla ortaya koymada veya analiz etmede önemli yardımlar sağlayabilir.

Bu çalışmada Türkiye'de Cumhuriyet döneminde gerçeklik kazanan askerî müdahale ve darbelerin din boyutu tarihi ve güncel kaynaklardan yararlanılarak sosyolojik bir yaklaşımla ele alınmaya ve anlaşılmasına çalışılmaktadır. Araştırmanın amacı, Türkiye toplumunun belli dönemlerinde kırılma noktasını oluşturan darbe ve darbe teşebbüsleriyle din arasındaki ilişkinin boyutlarını ortaya koyma amacı taşımaktadır. Bu noktada modernleşme serüveniyle çok zorlu bir yolculuk yaşayan Türkiye'nin Cumhuriyet dönemi darbe süreçlerinde askerî/sivil aktörlerin perspektifleri doğrultusunda uygulanan işlevsel din politikaları (dinî etki ve tepkiler dahil din alanındaki yaklaşım ve tutumları, dini kontrol etme stratejisi uygulayıp uygulamadıkları, bir meşruiyet aracı olarak dine/dinî araçsallaştırmaya başvurup başvurmadıkları) ve darbelerin ideolojik arka planı ele alınmaktadır. Bu amaç çerçevesinde çalışma, din sosyolojisi başta olmak üzere din bilimlerine, toplum bilimlerine, siyaset bilimine araştırma konusu dindarlık ilişkisi boyutuyla katkıda bulunmayı hedeflemektedir.

Cumhuriyet Dönemi darbelerinin din boyutunu sosyolojik bir yaklaşımla ve konunun tam anlamıyla normatiflikten uzak kalmada zorluğu da göz önünde bulundurularak olabildiğince değer yargılarından kaçınmak suretiyle ele alınan bu çalışmada dokümantasyon yöntem ve tekniklerinden yararlanılmaktadır. Araştırmada elde edilen bulgu ve veriler, tarihi, karşılaştırmalı ve metin tarama yöntemleri çerçevesinde anlayıcı ve açıklayıcı bir yaklaşımla ortaya konulmaktadır.

1. DARBELERDE İDEOLOJİK ARKA PLAN

İdeolojik arka plan, darbe anlayışının, darbenin ve darbe politikalarının ortaya çıkmasında etkili bir faktördür. Çünkü sosyolojik perspektifte ideoloji, fikir ile toplumsal eylem arasındaki bağıdır.⁸ Darbe eylemi ile fikrî ve zihni alt yapısı, darbe ideolojisinin zihinsel arka planını göstermesi bakı-

⁸ Şerif Mardin, *İdeoloji* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1992), 185–186.

mından son derece önemlidir. Bunun yanında Türkiye’de darbelerin arka planında destekleyici ideolojilerin varlığı bilinmektedir. Darbe dönemlerinde darbeye karşı olup direnenlerin yanında darbeye taraftar olanlar ve darbenin başarılı olmasını bekleyip başarısız olunca karşı çıkanların varlığı da bilinmektedir. Bu nedenle darbe ideolojisinin arka planını besleyen ideoloji(ler)in veya veyahut zihniyetin ortaya konulması elzemdir.

Şüphesiz ordunun sivil siyasete yönelik müdahaleci bir tavır sergilemesinin siyasal, tarihsel ve sosyolojik birçok sebebi olabilir. Fakat bunlardan belki de en önemlisi ideolojik nedendir. Nitekim darbeleri gerçekleştiren askerî ve sivil elitlerin bir ideolojik alt yapıyla hareket ettikleri genel olarak kabul gören bir anlayıştır. Darbeciler eylemlerini ve uygulamalarını meşrulaştıracak ideolojik argümanlara gereksinim duyabilmektedirler. Bu anlamda darbecilerin toplumsal destek almada ve toplumu mobilize etmede ideolojik yardıma başvurabildiği ve buna uygun argüman ve gerekçeleri topluma sunabildiği söylenebilir. Bu açıdan bakıldığında ideoloji, darbe anlayışının zihinsel arka planında önemli etkileri olan bir olgu olmaktadır.

Cumhuriyet’i kuran kadronun asker kökenli olması, resmî ideolojinin askerî alana aktarılmasını ve benimsenmesini mümkün kılmış olabilir. Bu da modernleşme döneminde Türk siyasetinin en önemli aktörlerinden biri olan ordunun, kendisini, Cumhuriyet’in ve modernleşmenin kurucusu ve koruyucusu olarak içselleştirmesinde etkisi olmuştur.⁹ Askerî bürokrasinin gücü elinde tutma tavrı veya tutumu, darbe zihniyetinin backgroundunda yatan anlayışı besleme ve yansıtma noktasında fonksiyonel olabilmektedir. Kendilerini ilerlemenin, modernleşmenin, Cumhuriyetin ve laikliğin (görece) savunucusu ve koruyucusu olarak görebilen askerî ve sivil elitler, perspektifleri doğrultusunda sivil siyasete müdahalede buldukları söylenebilir. Mardin’e göre Tanzimat döneminde intelijensiya tarafından başlatılan, sonrasında Jön-Türk ideolojisinde veya perspektifinde ortaya çıkan ve “dağ başını duman almış” a kadar gidecek olan bir gelenek başlatılmıştır.¹⁰ Diğer bir ifadeyle Jön-Türk hareketinin veya anlayışının günümüze bıraktığı belki de en önemli miraslardan biri, askerlerin sivil siyasete müdahale geleneğidir.¹¹

⁹ İsmail Akyüz, “Türkiye’de Uygulanan Din Politikaları İçin Bir Tipoloji Denemesi”, *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi* 5/1 (Ocak 2017), 149.

¹⁰ Şerif Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), 276.

¹¹ George S. Harris, “The Role of the Military in Turkey in the 1980s”, *State, Democracy and the Military: Turkey in the 1980s*, ed. Metin Heper & Ahmet Evin (Berlin: Walter de Gruyter Yayıncılık, 1988), 180; Mehmet Enes Salkın, *Türkiye’nin 1983–2007 Tarihleri Arası Sivil-Asker İlişkileri: Klasik Darbeden E-Muhtıraya* (Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Li-

İttihat ve Terakki ile Jön Türklerin etkisinde kaldığı pozitivism,¹² Cumhuriyet'le birlikte resmî kurucu ideolojiye aktarılmıştır.¹³ Pozitivism, Cumhuriyet'le birlikte Türk düşünce yapısında yeni bir referans noktası haline gelerek¹⁴ laisizmin veya sekülarizmin alt yapısını oluşturan etkili ve işlevsel bir ideolojiyi barındırarak yeni Cumhuriyet'in uygarlaşma ve modernleşme tezinin de fikri zeminini hazırlamıştır. Denilebilir ki cumhuriyetin kuruluş yıllarında pozitivism, laisizm veya sekülarizm pratikte birlikte veya yan yana yürüyen bir sistemin entegrasyonunu sağlamıştır. Osmanlı'nın son döneminde beliren, özellikle Cumhuriyet'in yeni uygar ve modern toplum inşa sürecinde etkisini daha da arttıran ve askerî bürokraside etkili olan pozitivist ideoloji, darbelerin arka plan perspektifinde de etkili olan en önemli olgulardan biri olmuştur. Cumhuriyet dönemi darbelerinin ideolojik arkaplanında pozitivismin etkisiyle sekülarizm, laisizm ve milliyetçi zihniyetin etkili ve işlevsel olduğu söylenebilir. Pozitivist etkiyle Türk siyasal, askerî, toplumsal, ahlakî vd. gelişimin ana dinamikleri oluşturulmaya çalışılmış, pozitivist anlayış sonraki dönemin önemli dönüm noktalarında etkili bir ideoloji olarak yer alabilmiştir.

Cumhuriyet'in ilk döneminin politika ve uygulamalarında etkisi görülen laisist veya sekülarist anlayışın, 27 Mayıs ile başlayan darbe dönemlerinin arka planında da önemli rol üstlenerek zamanla darbelerin ideolojisini şekillendirmede etkili olduğu görülmektedir. Darbe bildirilerinde vurgulanan laik devlet olgusu, bunun en önemli yansımasıdır. Darbecilerin darbe sürecinde toplum nezdinde meşru görünmek ve toplumsal-siyasal geçerlilik kazanmak için laikliği ideolojik olarak araçsallaştırdıkları söylenebilir.¹⁵ Bu da, darbe ideolojisinin arka planında etkili olan ideolojik alt yapıyı ortaya koymaktadır. Denilebilir ki darbeciler, ideolojik olarak laisist yaklaşım doğrultusunda hem toplumu hem de dini hayatı değişime uğratmaya veya biçimlendirmeye teşebbüs etmişlerdir. 27 Mayıs, 12 Mart, 12 Eylül ve 28 Şubat darbeleri bunun örneklerini barındırmaktadır.

Siyasal ve toplumsal açıdan dinin etkili olduğu dönemlerde laisizm ideolojisine dayanarak toplumsal bazda ve siyasette dinî etkiyi minimize etmek veya kırmak şeklinde değerlendirilebilecek baskılayıcı ve sınırlayıcı davranışlar ge-

sans Tezi, 2010), 44.

¹² Mardin, *Türkiye, İslâm ve Sekülarizm*, çev. Elçin Gen & Murat Bozluolcay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 26.

¹³ Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1990), 132.

¹⁴ Şükrü Nişancı, "İttihat Terakki Politikalarında Pozitivismin Etkisi ve Eleştirel Bir Yaklaşım", *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi* 2 / 32 (Aralık 2009), 20.

¹⁵ Yusuf Özkır, "Darbe Bildirisinin İdeolojik Kaynağı Atatürkçülük", SETAV (Erişim 6 Kasım 2017).

liştirildiği görülebilmektedir. Darbe süreçlerinde işlevsel kılınan dinî araçsallaştırma veya denetim altına alma stratejisi bu anlayış çerçevesinde anlamlandırılabilir. Ancak, bir yandan toplumsal ve siyasal alanda olması gerekenden fazla etkili olduğu düşünülen dinsel anlayış, laisist ideolojik arka plan öncülüğünde veya etkisinde darbe ve darbe girişimleri ile etkisi minimize edilmek istenmiş, diğer taraftan darbe sonrası toplumsal ve siyasal baskıları azaltmada veya toplumsal ve siyasal açıdan meşru hale gelmede dinsel söylem, demec ve açıklamalara ihtiyaç duyularak dinî meşrulaştırıma başvurulmuştur. Bu da askerî ve sivil elitlerin paradoksal anlayışını ortaya koymaktadır.

2. DARBELERDE GEREKÇELENİRME VE DİN

Cumhuriyet döneminde gerçekleşen darbelerde Türkiye'nin modernizasyon politikalarının tabiatı gereği din boyutunun çeşitli versiyonlarıyla devreye sokulduğu görülmektedir. 27 Mayıs, 12 Mart, 12 Eylül, 28 Şubat müdahale ve darbeleriyle 15 Temmuz darbe girişimi bildiri metinlerinde laikliğe, irtica ve gericiliğe yapılan vurgu ve askerî darbe yönetimlerinde izlenen din politikaları, darbelerin din boyutunu ortaya koymaktadır. Genel olarak bu darbe süreçlerinde aktif rol üstlenen askerî ve sivil elitlerin söylem ve yaklaşımları da bu minvalde görünürlük kazanmıştır.

Siyaset dünyasında gericilik ve irticacılık söyleminin 31 Mart Vakası'yla birlikte ortaya çıktığı, Cumhuriyet'le birlikte artarak devam ettiği ve sonrasında da bir gelenek halini aldığı söylenebilir. Bu durum, dini irticaya indirgeme anlayışının bir ürünü olarak özellikle modernleşme döneminde geleneksel bir boyut kazanmıştır. Modernleşme döneminde, Meşrutiyet devri İslamcılığında laiklik tartışmalarına, İmam Hatip Okulları ve Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan tarikatlara ve diğer dinî gruplara, Kur'an kurslarına, din eğitimine ve muhafazakâr olarak nitelenen partilere varıncaya kadar şu veya bu şekilde dinî özellik taşıyan olay veya olgulara gericilik veya irtica ekseninde yaklaşım geliştirilmiştir.¹⁶ Örneğin kendinden önceki dönemin aksine DP (Demokrat Parti)'nin din alanında daha ılımlı veya özgür politikalar geliştirmesi dolayısıyla "din istismarı yaptığı ve laiklikten taviz verdiği",¹⁷ "dini irticaya alet ettiği"¹⁸ ve "gericiliğe taviz verdiği"¹⁹ şeklin-

¹⁶ İsmail Kara, *Şeyh efendinin Rüyasındaki Türkiye* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1998), 117.

¹⁷ Orhan Erkanlı, *Anılar, Sorunlar, Sorumlular* (İstanbul: Baha Yayınları, 1972), 10; Dündar Seyhan, *Gölgedeki Adam* (İstanbul: Hür Dağıtım, 1966), 33.

¹⁸ Recep Şükrü Apuhan, *27 Mayıs'tan Yassıada Mahkemelerine Resmî Tarihi Değiştirecek Gerçekler (Menderes)* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2007), 268.

¹⁹ Celal Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, der. İsmet Bozdağ (İstanbul: Truva Yayınları, 2010), 154.

deki gerekçelendirmelerle 27 Mayıs 1960 darbesine zemin hazırlanmıştır. 27 Mayıs'ın ardından 1965'de tek başına iktidar olan AP (Adalet Partisi), DP'nin varisi olduğu, dolayısıyla DP'nin din politikalarına benzer stratejiler geliştirerek irticaya neden oldu iddiası,²⁰ dinsel örgütlenmeleri teşvik edici, dinsel eğilimleri sömürücü ve Atatürk devrimlerinin karşısında duran bir parti olarak gösterilmesi,²¹ 12 Mart 1971'in gerekçelerinden biri olmuştur. 6 Eylül 1980'de Konya'da MSP tarafından İsrail'in Kudüs'ü başkenti olarak ilanına bir tepki olarak gerçekleştirilen Kudüs mitingi "laik cumhuriyet aleyhine yapılan bir olay",²² 31 Mart Vakası'nın bir tekrarı olarak değerlendirilmiş ve 12 Eylül'ün gerekçesi olarak ifade edilmiştir.²³ Askerî/sivil bir takım çevrelerce irtica ve gericilik kapsamında "medeniyetin ve laik cumhuriyetin yerine şeriatı esas alan veya talep eden bir olay olarak görülen"²⁴ Kudüs mitingi, 12 Eylül darbesinin meşrûlaştırılmasında işlevsel kılınmıştır.²⁵ Darbeyle hayati bir öneme sahip olduğu ifade edilen laik cumhuriyet ilkelerinin kurtarılmasının amaçlandığı anlaşılmaktadır.²⁶ 1995'te muhafazakâr bir parti olarak iktidar ortağı olan RP (Refah Partisi)'nin savunduğu dünya görüşü ve din eksenli tasavvur ve yaklaşımları "irtica" olgusuyla açıklanma çabasına girilerek laik rejim için bir tehlike arzettiği gerekçesiyle hükümetin askerî bir darbeyle düşürülmesi çağrıları yapılmıştır.²⁷ 28 Şubat 1997 darbe sürecinin dindar/muhafazakâr kesimlerde oluşturduğu tahribata ve bu süreçte askerî bürokrasinin en önemli bilgi kaynağı olan irtica brifinglerinin içeriğine bakıldığında, darbenin askerî/sivil çevrelerce irticai gelişmeler çerçevesinde açıklanmaya ve gerekçelendirilmeye çalışıldığı sonucuna varılabilir.

Görüldüğü üzere Cumhuriyet Dönemi darbelerinden ilk dördü, doğrudan veya dolaylı olarak dinî gerekçelendirmelerle açıklanmaya çalışılmıştır.

²⁰ Metin Toker, *Solda ve Sağda Vuruşanlar* (Ankara: Akis Yayınları, 1971), 128; Abdurrahman Dilipak, *İhtilaller Dönemi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 3. Basım, 1991), 178.

²¹ Kurtuluş Kayalı, *Ordu ve Siyaset 27 Mayıs-12 Mart* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), 139.

²² Davut Dursun, *12 Eylül Darbesi (Hatıralar/Gözlemler/Düşünceler)* (İstanbul: Şehir Yayınları, 2005), 89.

²³ Kenan Evren, *Kenan Evren'in Anıları 1* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1990), 1/535; Kenan Evren, *Zorlu Yıllarım* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1994), 1/217.

²⁴ Kenan Evren, *Kenan Evren'in Anıları 2* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1991), 2/21.

²⁵ Dursun, *12 Eylül Darbesi*, 89.

²⁶ Kenan Evren, *Seçme Konuşmalar (12 Eylül 1980/ 6 Kasım 1989)* (İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2000), 70.

²⁷ Abdurrahman Babacan, *Binyılın Sonu (28 Şubat: Süreklilik ve Kopuş)* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2012), 3/69-84.

3. DARBELERDE DİNİ ARAÇSALLAŞTIRMA VE MEŞRÛLAŞTIRMA

Din-toplum ilişkilerinde din; birçok boyutta veya şekilde kendini göstermektedir. Bunlar arasında belki de en önemli boyutlardan birini teşkil eden meşrûiyet; toplumsal, siyasal, yönetsel vb. birçok alanda vücut bulmaktadır. Bu nedenle meşrûiyet, din-toplum ilişkileri bağlamında son derece önemlidir. Sosyolojik anlamda meşrûiyet, sosyal düzenin, uzlaşma, sükûnet ve rıza ile geçerliliğinin veya haklılığının kabul edilmesidir.²⁸ Birçok alanda vücut bulan meşrûiyet, siyasî alanda da kendini gösterebilmektedir. Meşrûiyet, sosyo-politik açıdan, yönetimi altındaki insanlar üzerinde otoritesini kuran yönetimin, yönettiği toplum tarafından onaylanması ve tanınmasıdır.²⁹ Bu tanımlamadan hareketle denilebilir ki, yönetsel pozisyonlarda olanların geçerlilik kazanması, varlıklarını devam ettirmesi, yani meşrû olabilmesi, toplumun onayına, kabulüne ve rızasına bağlı olmaktadır. Dinin meşrûlaştırım işlevi,³⁰ özellikle meşrûiyet sorununun yaşandığı darbe süreçlerinde askerî ve sivil elitlerin uyguladığı önemli bir işlev barındırmaktadır. Askerî ve sivil birtakım elitler, darbe süreçlerinde meşrû bir pozisyon elde etmek, meşrûiyet kazanmak adına dinî meşrûlaştırmaya başvurabildikleri söylenebilir.

Dini araçsallaştırma, dinin bir şeye alet edilmesi, İslam'ın kendi öz amaçları dışında dünyevî, siyasî, ulusal, ideolojik vb. amaç veya çıkarları gerçekleştirmek için dinin aracı kılınması anlamına gelmektedir. Bu anlamda din arzu edilen amaç veya çıkarların gerçekleştirilmesinde itici bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Din-devlet veya din-siyaset ilişkileri bağlamında, dinin veya dinî kurumların devlet veya siyaset için işlevsel bir boyut kazanarak devletin, siyasîlerin veya yöneticilerin çıkarlarına uygun bir biçime dönüştürülmesi veya bunlara hizmet eder hale gelmesidir. Din öyle veya böyle bir şekilde devlet veya siyaset için aracı kılınabilmekte, devletler, hükümetler, yöneticiler, siyasetçiler vd. dini araç olarak hizmete alabilmektedirler.³¹ Toplumsal anlamda önemli bir olgu olan din, askerî ve sivil elitlerce özellikle darbe süreçlerinde başvurulan bir araç olarak toplumsal-siyasal bir meşrûiyet elde etmede işlevsel kılınmıştır.

27 Mayıs darbesinden sonra TSK (Türk Silahlı Kuvvetleri) adına iktidara el koyan MBK (Milli Birlik Komitesi), Diyanet İşleri Başkanlığı aracılığıyla

²⁸ Okumuş, *Din Sosyolojisi*, 54; Okumuş, *Dinin Meşrûlaştırma Gücü*.

²⁹ Okumuş, *Dinin Meşrûlaştırma Gücü*, 16.

³⁰ Bkz. Okumuş, *Dinin Meşrûlaştırma Gücü*, 201-202.

³¹ Okumuş, *Dinin Meşrûlaştırma Gücü*, 176.

ülke genelinde camilerde 27 Mayıs hutbeleri okutması, genel olarak darbe-din ilişkisi bağlamında dinin araçsallaştırma ve meşrûlaştırma boyutunun işlevsel kılınmasını göstermesi bakımından son derece önemlidir. Darbe sonrasında Cuma günleri camilerde okutulan 27 Mayıs hutbeleri, darbenin dinî meşrûlaştırım vesikaları olarak değerlendirilebilir. 1961 Anayasa referandum sürecinde vaaz ve hutbelerle referandum lehine çaba sarfedildiği, Anayasa'nın meşrûiyeti ayetlerle desteklenmeye çalışıldığı³² söylenebilir. Bunun yanında MBK'nın Anayasa referandumundan bir hafta önce DİB'e "Anayasamız dinimize uygundur" şeklinde risale hazırlatıp dağıtması,³³ 27 Mayıs'ın dinî meşrûlaştırım boyutunu göstermektedir. Diğer taraftan 27 Mayıs'ta Sadettin Evrin paşa örneğinde olduğu gibi özellikle darbe süreçlerinde meşrûiyet açısından Diyanet kadrolarının özellikle üst düzey yöneticiliklerine asker kökenli birilerinin atanması, yine dinî meşrûlaştırımla açıklanabilir.

12 Eylül öncesi süreç, farklı ideolojik anlayışların harekete geçirilerek çatışma ve kamplaşmaların hüküm sürdüğü bir zaman dilimini ifade etmektedir. 12 Eylül sürecinde bir önceki dönemin mezhepsel ve ideolojik çatışmasını sonlandırmak ve toplumsal-siyasal bütünlüğü sağlamak amacıyla dinin araçsallaştırma ve meşrûlaştırma işlevine müracaat edilerek ılımlı, dayanışmacı ve bütünlleştirici bir anlayış inşa edilmeye çalışılmıştır. 12 Eylül askerî rejiminin dinin araçsallaştırma ve meşrûlaştırma işlevine başvurmasının belki de en önemli nedeni ülke çapında yaşanan Alevî-Sünnî ve sağ-sol olayları ve 1979 İran Devrimi'nin Türkiye'de de etkili olabileceği varsayımıdır. 12 Eylül, toplumsal kargaşa, gerginlik, huzursuzluk, Alevî-Sünnî çatışması, sağ-sol olayları ve irtica olarak ifade edilen gelişmeler üzerinden meşrûiyet elde etmeye çalışmıştır.³⁴

12 Eylül sürecinde askerî rejimin stratejik olarak uyguladığı dinî araçsallaştırma ve meşrûlaştırım yoğun bir şekilde işlevsel kılınan olguların başında gelmektedir. Bu süreçte işlevsel kılınan dini araçsallaştırma ve meşrûlaştırma, askerî rejimin başvurduğu yöntemlerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Bu perspektife yardımcı olması için DİB'in araçsallaştırılarak işlevsel hale getirildiği söylenebilir.³⁵ Bu işlevsel formülasyonda DİB'in mil-

³² Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslâm 2* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017b), 2/179.

³³ Walter F. Weiker, *1960 Türk İhtilâli*, çev. Mete Ergin (İstanbul: Cem Yayınevi, 1967), 174; Apuhan, *27 Mayıs'tan Yassıda Mahkemelerine*, 226.

³⁴ Sübaşı, "Ara Dönem Din Politikaları", 93/289.

³⁵ Erik-Jan Zürcher & Heleen Van Der Linden, *Medeniyetler Çatışması Işığında İslam Türkiye ve Avrupa Birliği*, çev. Senem Polat (Ankara: Kadim Yayınları, 2011), 79.

li ve manevî unsurları pekiştirmesi, milli birliği ve dayanışmayı sağlaması amaçlanmıştır. Bu süreçte DİB'in ülke çapındaki hutbe ve vaazlarının milli birlik, bütünlük ve beraberliği sağlayıcı muhtevada bir üslup ve yeni bir formla hutbe ve vaazların merkezileştirilmesi sağlanmıştır.³⁶ Denilebilir ki askerî rejimin, ezan, hutbe ve vaazları merkezileştirme düşüncesi, din üzerinde baskıcı bir karakter taşıyan devlet tekeline güçlendirmesi ve toplumun homojenleştirilmesini ifade etmektedir. Bu süreçte DİB'in, örgütlü dinî yapıların devlet ile ilişkilerinin yeniden tesis edilmesinde, yurt dışında yaşayan Türklere yönelik din hizmetlerinin resmî kimliğinin yaygınlaştırılmasında ve zorunlu din dersi uygulamasına geçilmesinde önemli rol oynadığı söylenebilir.³⁷ DİB'in merkez ve taşra teşkilatının da yeni bir formla inşası gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda sarık veya takkeyle dolaşan sakallı müftülerin kılık kıyafetleri modern anlayışa uygun bir şekilde yeniden düzenlenmiş, makam odasına ayakkabı çıkarılarak girilen müftülük uygulamalarına son verilmiştir.³⁸ DİB'in merkez ve taşra teşkilat binalarından tutun da personelin kılık-kıyafetine varıncaya kadar laiklikle uyumluluk çerçevesinde birçok modern proje hayata geçirilmiş, Diyanet merkez ve taşra teşkilatının bürokratik kişilik ve kurumlar olarak yeni sisteme uyumlu hale getirilmeye çabalanmıştır.³⁹

DİB gibi İmam Hatip Okullarının da bu süreçte işlevsel kılanan araçlardan biri olduğu söylenebilir. İmam Hatip Okulları, devletin resmî din modelinde diğer bir din alanını oluşturmaktadır. 12 Eylül sürecinde devletin resmî din modelinin topluma aktarıcıları görevi araçsallaştırılan İmam Hatip Okullarından beklenmiştir.⁴⁰ Askerî yönetim, dinî meşrûlaştırım işleviyle açıklanabilecek zorunlu din dersi uygulamasını hayata geçirmiştir. Zorunlu din dersiyle, dinin devletçe denetiminin amaçlandığı,⁴¹ yükselen İslamî etkinin yok edilmesini veya azaltılmasını, örgütlü dinî yapıların etkisizleştirilmesini ve siyasal İslam'ın kontrol edilmesinin hedeflendiği,⁴² izinsiz açılan (resmî olmayan) Kur'an kurslarının popülerliğini geriletmenin

³⁶ İsmail Kara, *Zafer Değil Sefer* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), 139; Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslâm*, 2/180.

³⁷ Kara, *Şeyhfevâdinin Riyasındaki Türkiye*, 49; İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslâm 1* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017a), 1/86.

³⁸ Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslâm*, 1/110.

³⁹ Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslâm*, 1/110.

⁴⁰ Pınar Kaya Özçelik, "12 Eylül'ü Anlamak", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi* 66/1 (Ocak 2011), 88.

⁴¹ Dilek Kırkpınar, *12 Eylül Askerî Darbesi'nin Gençliğin Üzerindeki Etkileri* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 167.

⁴² Subaşı, "Ara Dönem Din Politikaları", 93/310-311.

amaçlandığı⁴³ vb. değerlendirmeler çokça yapılmıştır. Ancak Evren, zorunlu din dersi ile ilgili bir söyleminde, Kur'an kurslarının açılmasını engellemek amacıyla bu maddeyi anayasaya koyduklarını ifade etmiştir.⁴⁴

15 Temmuz darbe girişiminde temel aktörünün örgütlü bir dinî yapı olan Gülenizm hareketi, dinî meşrûyet ve araçsallaştırma işleviyle dikkat çekmektedir. Nitekim Gülenizm'in, başlangıç olarak din zemininde vücut bulduğu, din üzerinden yayılarak içtimâî, siyasî, hukukî, idarî, askerî, iktisadî, medya ve eğitim alanlarına sirayet ettiği ve bu alanlarda genişleyen bir görünüm arzettiği söylenebilir.⁴⁵ Gülenizm'in, temelde meşrûyetini dinden sağladığı söylenebilir. Nitekim İslam'ın temel kaynakları olan ayet ve hadisler üzerinden müntesiplerini beslediği, inandırdığı ve gerçekleştirdiği dinî sohbet vaazlarıyla örgütün genişlemesini sağlayarak müntesiplerinin örgüte karşı itaatini koruduğu ve yapıyı bu şekilde güçlendirdiği bilinmektedir. Meşrûyetini İslam'dan sağlayan örgüt, dindar veya muhafazakâr altın nesiller yetiştirdiğini ve tek amacının İslam'a hizmet olduğunu sohbetlerinde dillendirmiştir. Gülenizm'in kuruluşunda ve ilk dönemlerindeki faaliyetlerine bakıldığında, görece iyimser olduğu, devlete karşı olmadığı, İslam'a ve Müslümanlara hizmet ettiği görünümünde olmuştur. Ancak örgütün esas gayesinin çok farklı olduğu sonradan anlaşılmıştır. Dini araçsallaştıran Gülenizm'in, takkiye yaparak, dinin arkasına saklanarak esas amacını gizlediği ve esas amacının dine hizmet olmadığı genel kabule göre 17-25 Aralık Olayları sürecinde ortaya çıkmıştır.

Cumhuriyet dönemi darbe süreçlerinde askerî bürokrasinin yanında görüntü vermesiyle ve özellikle 12 Eylül ve 28 Şubat darbelerini meşrû ve gerekli görmesiyle dikkat çeken Gülenizm, meşrûyetini temelde dinden aldığı, ayet, hadis ve dinî argümanları araçsallaştırarak din istismarcısı bir yapıya büründüğü, ılımlı İslam ve dinler arası diyalog yaklaşımıyla Batı ve Hıristiyan dünyasının sempatisini kazanarak maddi ve manevi kazanımlar elde ettiği söylenebilir. Ayrıca mesihçi veya mehdici yapısıyla müntesiplerinin örgüte bağlılığını veya itaatini sağlamış, seçilmişlik ve masumiyet özellikleri taşıdığı iddiasıyla müntesiplerince kutsaliyet atfedilebilmiştir. Müslüman ve dindar halkın safiyâne duygularını istismar ederek himmet anlayışı üzerine kurduğu ekonomiyle medya, basın, büyük şirket ve hol-

⁴³ Doğan Akyaz, "Ordu ve Resmî Atatürkçülük", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce 2 (Kemalizm)*, ed. Ahmet İnsel (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 2/189.

⁴⁴ İştâre Gözaydın, *Diyanet (Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 46-47.

⁴⁵ Ahmet Dağ, "Çalınan Hakiki Bir Devrimin Hikâyesi", *Umran Dergisi* 275 (Temmuz 2017), 63.

ding, banka, üniversite, özel yurt, derslane ve okullar açtığı ve ülke içinde ve dışında devasa bir yapı oluşturduğu görülmektedir. Takiyye anlayışıyla esas gizli hedeflerini gizlemeyi başarabilmiştir. Takiyyeyi son derece etkili kullanan Gülenizm, zemine ve zamana göre pragmatist, laik, dindar, anti-laik, sûfi, hoşgörülü, ılımlı, modernist, radikal, diyalogcu, milliyetçi, liberal, demokrat, hümanist, Sünni, Alevi, çağdaş, anti-komünist şeklinde farklı ideolojik perspektifler geliştirmiştir.⁴⁶

4. DARBELERDE DİNİ KONTROL ALTINA ALMA STRATEJİSİ

Cumhuriyet'in kuruluş döneminden itibaren din istismarını veya dinî araçsallaştırmayı engelleme söylem (ve amacı) ile zaman zaman özellikle darbe süreçlerinde dini baskılama ve denetim altına alma stratejisinin bir politika olarak uygulandığı söylenebilir. Din istismarı, irtica veya gericilik söylemleri üzerinden darbe, muhtıra ve parti kapatmalar gerekçelendirilmek suretiyle Demokrat Parti (1950-1960), Adalet Partisi (1965-1971 ve 1979-1980) ve Refah Partisi (1996-1997) dönemleri, 27 Mayıs, 12 Mart, 12 Eylül ve 28 Şubat darbeleriyle sonlandırılması, darbeler sonrasında (eğitimde ve kamusal alanda başörtüsü yasağı, imam hatiplere yönelik kısıtlayıcı ve sınırlandırıcı uygulamalara başvurulması, Diyanet'in üst düzey kadrolarına asker kökenli kişilerin atanması, Diyanet'in merkez ve taşra teşkilatının görev alanlarının biçimlendirmesine yönelik stratejiler vd.) dini kontrol ve denetim altına alma politikalarıyla açıklanabilir. Bu yaklaşımın, 27 Mayıs, 12 Mart, 12 Eylül ve 28 Şubat darbelerinde işlevsel hale dönüştürüldüğü söylenebilir.⁴⁷

1960 darbesi ile yönetime el koyan askerî ve sivil elitler, darbenin hemen sonrasında irtica ve din istismarı yaptıkları ve laikliği işlevsizleştirdikleri gerekçesiyle muhafazakâr olarak görülen siyasî kişiliklere ve dinî alanlara çeşitli şekillerde müdahalelerde bulunulmuştur. Bununla 1950-1960 arasındaki mevcut dinî konjonktüre karşı olduklarını yüksek sesle dillendirmişlerdir. 27 Mayıs'ta gerçekleştirilen bu ve benzeri dinsel baskılama stratejisiyle topluma, dinsel olgular yerine laisist uygulamaların korunması veya gözetilmesi gerektiği mesajı verilmeye çalışılmıştır. Baskılayıcı din stratejileri, toplumda seküler veya laik hayatın teşviki veya özendirilmesi algısının yaratılmasında etkili olmuştur. Belirtilmelidir ki 27 Mayıs, siyasî ve iktisadî

⁴⁶ Mustafa Özkan, "15 Temmuz Askerî Darbe Girişiminde Din İstismarı", *Uluslararası Darbe Sempozyumu Bildiri Kitabı 3* (Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları, 2017), 3/1006.

⁴⁷ Bkz. Ejder Okumuş, *Siyasette Din İstismarı Tartışmaları* (İstanbul: Ark Kitapları, 2011).

alandan olduğu kadar din alanında da derin yaralar açmış ve toplumsal yarılmalar meydana getirmiştir.

MBK üyeleri 27 Mayıs sürecinde söylem ve uygulamalarıyla toplumu, entelijensiyayı ve üniversite mensuplarını özellikle din üzerinden ayırttığı, böylece din üzerinden toplumda gerilimler ve yarılmalar meydana getirdiği söylenebilir.⁴⁸ 27 Mayıs'ın hemen sonrasında İmam Hatip Okullarının kapatılması, MBK'nın din sahasında gerçekleştirdiği uygulamaların dinî baskılama veya dinî etkiyi sınırlama boyutunu gözler önüne sermektedir. 27 Mayıs, dinî-manevî baskılama uygulamalarının yoğun bir şekilde görüldüğü dönemi ifade etmektedir. Bu kapsamda birçok strateji hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Darbe sonrasında radyoda ezan okuma yasağı getirilmiştir. Toplumsal alanlarda dinî kisvelerle dolaşılmasına karşı önlemler alınmış ve DİB'e dinî kisve yerine modern kıyafetlerin özendirilmesi veya teşvik edilmesi yönünde direktifler gönderilmiştir. Denilebilir ki 27 Mayıs darbesinin, Türkiye toplumunun din başta olmak üzere düşünsel, zihinsel ve sosyal yapısı üzerinde önemli etkileri olmuştur. Öyle ki 27 Mayıs, toplumun zihninde, zor zamanlarda başvurulabilecek bir yöntemin de işareti olmuştur. Bu yöntem, zaman zaman yaşanan toplumsal gerginlik ve huzursuzluk dönemlerinde, toplumun sık sık sarıldığı ve medet umduğu bir anlayış hâlini almıştır.

12 Mart, sağ olarak nitelendirilen bir iktidara karşı yapılmış, muhafazakâr ve dindar kesimlere yönelik baskılama, denetim altına alma ve yasaklama politikaları işlevsel kılınmıştır. Bu işlevsel din politikaları muhtıra hükümetleri eliyle gerçekleştirilmiştir. Bu süreçte dinî baskılama stratejisi laiklik politikasıyla açıklanmaya çalışılmıştır. Nitekim 12 Mart sürecinde din işlerinin, laisizmin vaaz ettiği ilkelere uygun bir şekilde ele alınacağı ifade edilmiştir.⁴⁹ Bu kapsamda din görevlilerinin eğitimleri laiklik ilkesi doğrultusunda yeniden düzenleneceği, İmam Hatip Okullarının bu doğrultuda yeniden ıslah edileceği, 8 yıllık zorunlu eğitime geçilmesi için çalışmaların yapılması, Atatürk özüne bağlı öğretim üyesi ve öğretmen yetiştirilmesi sağlanacağı ifade edilmiştir.⁵⁰ Bu süreçte din alanında öngörülen reform mahiyetinde önemli stratejiler hazırlanmıştır. İmam Hatip Okulları meslek lisesi statüsüne alınarak bu okulların sadece kendi alanlarında yükseköğretim bölümüne girişine dair yönetmelik çıkarılmıştır.⁵¹ Bu uygulamayı,

⁴⁸ İsmail Kara, "27 Mayıs Darbesi'nin Dini Var mı?", *Derin Tarih* 2 (Mayıs 2012), 2/27.

⁴⁹ Nihat Erim, *12 Mart Anıları*, haz. Raşit Çavaş (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007), 201-202.

⁵⁰ Erim, *12 Mart Anıları*, 201-202.

⁵¹ Osman Caner Taslaman, *Küreselleşme Sürecinde Türkiye'deki İslam* (İstanbul: İstanbul Üni-

imam hatiplilerin önünü kesme veya onları engellemeye yönelik bir strateji olarak değerlendirilmek mümkündür. Denilebilir ki imam hatiplerin kendi alanları dışında başka bölümlere girmelerini engellemek suretiyle dinî perspektife sahip kişilerin devlette (bürokraside) etkili olmalarının önüne geçilmek istenmiştir. Ayrıca bu stratejiyle kamusal alanda dinî görünürlüğün veya anlayışın etkisinin azaltılmak istendiği sonucu çıkarılabilir.

12 Mart sürecinde İmam Hatip Okullarının orta kısmının müfredatından mesleki (dinî) dersler çıkarılmış, kız öğrencilerin imam hatiplere girişi yasaklanmıştır.⁵² Bu okulların orta kısımlarının kaldırılarak lise dönüştürülmek suretiyle tedrici olarak bu okullara olan rağbet azaltılarak etkisiz hale getirilmiştir.⁵³ Ayrıca bu süreçte İmam Hatip Okullarının bu tür uygulamalarla kapanmayla karşı karşıya kaldığı söylenebilir.⁵⁴

12 Mart'ın dinî baskılama ve denetim altına alma stratejisi sadece İmam Hatip Okulları ve başörtüsü uygulamalarıyla sınırlı kalmamıştır. Muhafazakâr görüşlü birtakım parti, yayınevi ve dergiler kapatılmıştır. Muhafazakâr çevrenin temsilcisi olarak kabul edilen, “önce ahlak ve maneviyat”, “mukaddesatçı Türkiye” gibi sloganları kullanan, manevi değerlere ağırlık veren bir eğitim politikası izleyen MNP, 12 Mart sonrası dini siyasete alet etmek, teokratik yapıyı yeniden kurmayı amaçlamak ve laikliğe aykırı davranmak gerekçesiyle Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmıştır.⁵⁵ Ayrıca muhafazakâr veya dindar olduğu bilinen *İttihad Dergisi* de bu muhtıra sonrası kapatılmıştır.⁵⁶ Yine laik eğitim ilkelerine uymadığı gerekçesiyle bazı Kur'an kurslarının kapatılması, bazılarının da MEB'in kontrolünde denetlenmesi sağlanmıştır.⁵⁷ Bu kapsamda çıkarılan bir yönetmelikte izinsiz açıldığı düşünülen tüm Kur'an kurslarının bina ve müstemilatının DİB'e devredilmesi kararı alınmış, bu karara uymayan kursların izin ve ruhsatları iptal edilmiştir.⁵⁸ Bu kararla ülke çapındaki Kur'an kurslarının, bu alanda faaliyet gösteren örgütlü dinî yapı veya oluşumların faaliyet alanlarının denetim altına alınmasının ve kontrolünün sağlanmasının hedeflendiği ifa-

versitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 89.

⁵² Turgay Gündüz, “Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Öğretimi Kronolojisi (1923–1998)”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (Ocak 1998), 7/551-552.

⁵³ Kara, *Şeyhendifinin Rüyasındaki Türkiye*, 126.

⁵⁴ Kara, *Şeyhendifinin Rüyasındaki Türkiye*, 127.

⁵⁵ Şükrü Karatepe, *Darbeler, Anayasalar ve Modernleşme* (İstanbul: İz Yayınları, 1997), 235–236.

⁵⁶ M. Hakan Yavuz, “Bediüzzaman Said Nursi ve Nurculuk”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce* 6 (İslamcılık), ed. Yasin Aktay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 6/291.

⁵⁷ Erim, *12 Mart Anıları*, 210.

⁵⁸ Mustafa Aydın, “Süleymanlık”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce* 6 (İslamcılık), ed. Yasin Aktay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 6/312.

de edilebilir. Diğer taraftan 12 Mart sürecinde üst düzey askerî bürokrasi tarafından gerçekleştirilen brifinglere örgütlü dinî yapıların laik cumhuriyeti tahripleri gerekçesiyle aşırı soldan daha büyük bir tehlike oluşturdukları, bu yapıların cumhuriyet rejimine yönelik ciddi bir yıkım içerisinde oldukları, din istismarı yaptıkları ve irticai faaliyetlerde buldukları dile getirilmiştir.⁵⁹ Bu ve benzeri dinî baskılama stratejileri dolayısıyla Türkiye'deki birtakım örgütlü dinî yapı veya hareketlerin faaliyet alanlarını yurt dışına kaydırmalarına neden olmuştur.⁶⁰

12 Mart süreci, radikal laikliğin esasları çerçevesinde dindar ve muhafazakâr kesime yönelik dinsel kontrol stratejileri hayata geçirilmiştir. Bu süreçte birtakım gerekçelerle müftülerin, imamların, âlimlerin ve hadimlerin tevkif edilerek tutuklandıkları, başını örten kızlara saldırılar yapıldığı ve başörtülü kızların okullara alınmadığı, vaazlara sansür uygulandığı, bere ve kalpak giyenlere kanunsuz baskılamalar yapıldığı söylenebilir.⁶¹ 12 Mart'ın, ibadet hürriyeti başta olmak üzere temel hak ve hürriyetlerinin kısıtlandığı bir süreci ifade ettiği belirtilmiştir.⁶² 12 Mart süreci, din alanında sınırlama ve denetim altına alma politikalarının etkili olduğu bir dönem olmuştur. Bu süreçte İmam Hatip Okullarından başörtüsüne, din görevlisinin eğitiminden İslamî sermayeye varıncaya kadar dinin etkili olduğu birçok alanda laiklik ve seküler modernizm öncülüğünde politikaların gerçekleştirilmeye çalışıldığı görülebilir.

Denilebilir ki 12 Mart sürecinin zor ve karmaşık toplumsal-siyasal yapısı, din ve dinî hayatı de etkilemiş ve toplumsal-dinsel açıdan gerilimlere neden olmuştur. Toplumsal ve siyasî alanda baş gösteren 12 Mart'ın istikrarsız ve huzursuz ortamının, dinsel ayrımlaşmalara veya kamplaşmalara neden olduğu söylenebilir. 12 Mart sonrasında kurulan kısa koalisyonlu hükümetlerin icraatları veya politikaları genel olarak toplumu tatmin etmemiş ve ideolojik-etnik-mezhepsel-düşünsel farklılıklar daha da derinleşmiştir. Siyasal ve toplumsal kaosu yoğun olarak yaşadığı 12 Mart sürecinde dinî hayatın olumsuz etkilendiği söylenebilir. Nitekim din, özgür bir toplumsal yapıda daha etkin olmaktadır. Bu dönemde özellikle Komünist gruplar ile İslami gruplar arasındaki çekişmeler dikkat çekmektedir. Bunun yanında yoğun bir şekilde Sünni-Alevi çatışması baş göstermiştir. İdeolojik ve mezhepsel çatışmaların yaşandığı 12 Mart sürecinde dinsel hayat üzerinde

⁵⁹ Çetin Yetkin, *12 Eylül'de İrtica Niçin ve Nasıl Gelişti* (Ankara: Ümit Yayıncılık, 1994), 111.

⁶⁰ Aydın, "Süleymanlık", 6/313.

⁶¹ Toker, *Solda ve Sağda Vuruşanlar*, 98-99.

⁶² Toker, *Solda ve Sağda Vuruşanlar*, 99.

önemli ölçüde kırılma ve yarılmalar meydana gelmiştir. Bu süreçte ülkenin birçok yerinde ortaya çıkan Alevi-Sünni çatışmaları, belki de Cumhuriyet tarihinde toplumda ve dinî hayatta ciddi gerilimlere yol açan en önemli olaylardan biri olmuştur. Alevi-Sünni olayları, özellikle Kahramanmaraş, Çorum ve Sivas gibi bazı şehirlerde daha yoğun yaşanmıştır. 1978'de Sivas'ta⁶³ ve 1980'de Çorum'da⁶⁴ Alevi-Sünni çatışmalarında ölümler yaşanmıştır. 12 Mart sürecinde yaşanan mezhepsel ve ideolojik saflaşmalar ve çatışmalar 12 Eylül darbesinin bir gerekçesi olarak sunulmuştur.

12 Eylül sürecinde dinî görünüm taşıyan birtakım hareket ve faaliyetler, laiklik, gericilik, yobazlık ve irtica söylemlerine indirgenebilmiştir. Askerî rejim, darbe sonrası, muhafazakâr kesimlerin siyasal temsilcisi olarak kabul edilen MSP hareketinin Erbakan başta olmak üzere yöneticilerine laikliğe aykırı eylem ve faaliyetler içerisinde oldukları gerekçesiyle dava açılarak yargılanmaları, hapsedilmeleri ve siyasal olarak yasaklanmaları gerçekleştirilmiştir.⁶⁵ Askerî rejim, İmam hatipler, Kur'an kursları, başörtüsü vb. dinî görünümün irtica ve laik cumhuriyet için ciddi derecede tehlikeli iddiasıyla toplumsal ve kamusal alanlardaki dinî görünümün minimize edilmesi vb. dinî baskılama politikaları uygulanmıştır. Askerî yönetimin stratejik olarak hayata geçirdiği bu tür politikaların toplumsal ve kamusal alanlarda genel olarak etkin bir görünüm kazandığı söylenebilir. Askerî yönetimin bu perspektifine uygun düşmeyen grup, hareket veya oluşumlar, irtica, gericilik, yobazlık vb. söylemlerin muhatabı olmuşlardır. Sayısal veriler, askerî rejim döneminde (1981-1983) 1205 kişinin, 1983-1986 arasında da 1676 kişinin irtica olaylarından dolayı tutuklandığını ortaya koymaktadır.⁶⁶ Laikliğe aykırı davranışlar gerekçesiyle nedeniyle 3 bin 471 sanık hakkında 2 bin 663 dava açılmış, yine aynı gerekçeyle birçok dernek ve kuruluş hakkında ciddi kanunî takibatlar ve en etkili tedbirler alınıp davalar açılmıştır.⁶⁷ Camilerde yapılan vaazlar, dernek ve yurt adı altında açılan dinî hareketler, peçe, şalvar, başörtüsü, çarşaf, fes, sarık vb. dinî sembolik kıyafetlerin giyilmesi, yaz tatilinde Kur'an kursları açılması, Orta Doğu Üniversitesi'nde İslam Merkezi'nin açılması vb. dinsel faaliyetler, gerici ve irticai faaliyet ve hareketler olarak değerlendirilmiştir.⁶⁸ Türkiye'nin değişik

⁶³ Evren, *Kenan Evren'in Anıları*, 1/219.

⁶⁴ Evren, *Kenan Evren'in Anıları*, 1/440-441; Kenan Evren, *Kenan Evren'in Anıları 4* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1991), 4/216.

⁶⁵ Evren, *Kenan Evren'in Anıları*, 4/102.

⁶⁶ Bk. Kenan Evren, *Kenan Evren'in Anıları 5* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1991), 5/440.

⁶⁷ Evren, *Kenan Evren'in Anıları*, 5/518.

⁶⁸ Evren, *Kenan Evren'in Anıları*, 5/22-152.

yerlerinde vatandaş tarafından yapılmış ve bitirilmiş 60 civarında İmam Hatip Lisesi'ne açılış izni bekletilmiş, başörtüsü ve sakal yasağı başlatılmış, askerî okullarda namaz kılan 200 öğrenci ve bazı astsubaylar tasfiye edilmiş, bazı dinî önderler tutuklanarak zorunlu ikamete tabi tutulmuştur.⁶⁹

12 Eylül sürecinde din sahasında gerçekleştirilen baskılama ve denetim altına alma stratejisinin görünürlük kazanan bir diğer boyutu başörtüsüdür. Bu süreçte Bakanlar Kurulu kararıyla üniversitelerde aktive edilen başörtüsü yasağı,⁷⁰ eğitimde dinî görünümün etkisizleştirilmesinin en önemli ayağını oluşturmuştur. Başörtüsüyle mücadele kapsamında üniversitelere başörtüsüyle gelen kız öğrencilerin başlarını açmaları için kampüs girişlerinde polisler görevlendirilmiş ve başörtülü kız öğrencilerin başörtülerini açmaları için zorlamalar ve baskılamalar vuku bulmuştur.⁷¹

Askerî rejim, İmam Hatip Okulları ve İlahiyat Fakültelerindeki kız öğrencilerin Kur'an dersleri haricindeki diğer derslerde ve okul içerisinde başörtüsü takmalarına izin vermeyeceğini yüksek tonda dillendirmiştir.⁷² İmam Hatip Liselerinin büyük çoğunluğunda kız öğrencilerin okul içinde ve dışında başlarını kapattıkları ve uzun elbiseler giydikleri, DİB'e bağlı Kur'an kurslarındaki kız öğrencilerin durumunun da aynı yönde olması gerekçesiyle konunun incelenmesi için DİB'e talimat gönderilmiştir.⁷³ Bunun üzerine konuyu inceleyen Din İşleri Yüksek Kurulu, "Kadının örtünmesi İslam'ın hükmü, milletin de örfüdür. Kanunla sınırlanması Anayasaya aykırı olur"⁷⁴ şeklinde görüş bildirmiştir. Özellikle başörtüsü konusunda çetin bir mücadeleye sahne olan bu dönemde başörtüsü takanların artmasını önlemek amacıyla askerî rejim tarafından dönemin YÖK Başkanı ve üniversiteler ikaz edilerek başörtüsüne taviz verilmemesi ve müsaade edilmemesi talimatı verilmiştir.⁷⁵ Tüm bunlar, başörtüsüne bir istismar aracı gözüyle bakıldığını ve başörtüsünün sekülerist anlayışa uygun modern bir kıyafet olmadığı algısını toplumsal kesimlerde pekiştirmeyi amaçladığı söylenebilir. Son tahlilde üniversite ve imam hatiplerde kız öğrencilerin başörtüsü takmalarını yasaklamak suretiyle dinî hayat sınırlanmıştır. Denilebilir ki

⁶⁹ Kara, *Şeyh efendinin Rüyasındaki Türkiye*, 127-129.

⁷⁰ Hüseyin Kara, *Siyasal, Toplumsal ve Ekonomik Değişim Sürecinde Türkiye'de Din-Devlet İlişkileri* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 342.

⁷¹ Gareth Jenkins, *Political Islam in Turkey, Running West, Heading East?* (New York: Palgrave Macmillan, 2008), 145.

⁷² Evren, *Kenan Evren'in Anıları*, 2/479; Evren, *Zorlu Yıllarım*, 1/377; Kenan Evren, *Unutulan Gerçekler* (Ankara: Tisamat Basım Sanayii, 1995), 109-110.

⁷³ Kara, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslâm*, 1/117.

⁷⁴ Kara, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslâm*, 1/117.

⁷⁵ Evren, *Kenan Evren'in Anıları*, 5/365.

başörtüsü yasağıyla kız öğrencilerin eğitim hakkı, toplumsal veya bireysel anlamda vicdan ve inanç özgürlüğü engellenmiştir. Askerî yönetimin dinsel baskılama stratejileri ancak toplumsal-dinsel anlamda yeni bir dizayn gerçekleştirmek istemesiyle açıklanabilir. Esasen başörtüsü de dâhil diğer dinî yasaklama ve sınırlandırmalarda istismar politikası ve stratejisi izlendiği, bu politika ve stratejiyi izleyenlerin, din istismarını istismar ettikleri söylenebilir. Denilebilir ki din alanındaki sınırlandırma ve yasaklamalarda din istismarından çok din istismarının istismarı söz konusudur.⁷⁶

28 Şubat sürecindeki din eksenli tartışma konularına bakılacak olursa, laikliğin din kapsamında tartışılan konuların merkezini oluşturduğu görülebilir. Bunun yanında başörtüsü ve türban, din eğitimi ve rejim tartışmaları da bir diğer tartışma konularıdır. Yine bu minvalde İslamî sermaye, tarikatlar, şeriat, irtica, Müslüman kimliği ve İslam gibi pek çok din konusu Türkiye'nin esas gündemini belirlemiştir. Bu yönüyle 28 Şubat sürecinde din, belki de en yoğun işlenen olguların başında gelmektedir.

28 Şubat, Cumhuriyet dönemi darbe süreçleri içerisinde belki de dini baskılama politikasının en yoğun yaşandığı dönemlerden biri olmuştur. Bu süreçte dinî hareket veya oluşumlar irtica ve laik Cumhuriyet'i tehlikeye düşüren eylemler olarak görülmüştür. Bu anlamda darbenin gerekçesinden tutun da RP'nin faaliyetleri, İmam Hatip Okulları, başörtüsü (türban), İslamî (Anadolu) sermaye, muhafazakâr yapıya sahip dernek, vakıf ve kuruluşlar vb. dinin etkili olduğu düşünülen alanlar irticai faaliyete indirgenmiştir. Diğer bir ifadeyle Müslümanca bir belirti ve renk taşıyan iş veya faaliyetlerin bir istismar olarak görülüp "irtica ile mücadele" kapsamına alındığı söylenebilir.⁷⁷ Bu yönüyle bu süreçte araçsallaştırılan irtica, din üzerinde baskıcı bir işlev görmesinin yanı sıra onun üzerinde vesayet uygulamasının meşrûyetini sağlayan etkili bir olgu olmuştur.⁷⁸ Sınırı ve tanımı belirlenmediğinden her türlü İslamî eğilimin hedef haline geldiği, irticanın âdeta İslamî kesimi ifade eder hale dönüştürüldüğü⁷⁹ 28 Şubat sürecine bakılarak denilebilir ki, bu dönemdeki dinî tartışmalar genel olarak bir yönüyle dinî, siyasî tartışmaların dışına çıkarma amacı taşımıştır. 28 Şubat sürecinde muhafazakâr veya dindar kesimin, irtica vb. söylemler üzerinden siyaset başta olmak üzere toplumsal alanlarda bir mühendislik projesiyle tasfiyesinin veya etkisinin minimize edilmesinin hedeflendiği; bu kapsam-

⁷⁶ Bkz. Okumuş, *Siyasette Din İstismarı Tartışmaları*.

⁷⁷ Babacan, *Binyılın Sonu*, 3/69.

⁷⁸ Babacan, *Binyılın Sonu*, 3/84.

⁷⁹ Hayati Tek, *Darbeler ve Türk Basını* (Ankara: Elips Kitap, 2007), 369.

da başörtüsü yasağı, imam hatiplere katsayı engeli, İslamî yaşantının veya hareketin kısıtlanması ve baskılanması gibi politikaların din sahasında derin kırılmalara ve yarılımlara neden olduğu söylenebilir.

SONUÇ

Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte yeni sistem, dinin temelde meşrûiyet kaynağı olduğu bir yapıdan laik ideolojik perspektifin hâkim olduğu ve dolayısıyla dinin temelde meşruiyet sağlayan bir etken olmaktan çıktığı yeni bir seküler ulus kimliğine geçmiştir. Yeni sistemde toplum, ilerleme adına ideolojisini büyük ölçüde Batı menşeli fikir ve düşüncelerden etkilenerek oluşturan İttihat ve Terakki gibi oluşumların anlayışından etkilenilerek pozitivizm, laisizm ve milliyetçilik ağırlıklı ideolojilerle dönüştürülmeye çalışılmıştır. Yeni sistemde Türk toplumunun bu ideolojik anlayışın rehberliğinde değişerek modernleşebileceği düşünülmüştür. Cumhuriyet'in kuruluşunun arka plan perspektifinde önemli etkiler barındıran pozitivizm, laisizm, sekülerizm ve milliyetçilik, ideolojik olarak darbelerin arka plan perspektifinde de etkili olan ideolojiler olmuştur.

Cumhuriyet Dönemi darbe süreçlerinde askerî/sivil elitlerce başvuru- lan ve işlevselleştirilen ideolojilerden biri olan laikliği koruma gerekçesiyle beş kez sivil rejime müdahale edilmiş, 1961 ve 1982 Anayasalarıyla laiklik daha da güçlendirilerek darbelerin meşruiyeti de laiklikte aranmıştır. Denilebilir ki Cumhuriyet Döneminde gerçekleşen ilk dört darbe, genel olarak, laisist/sekülerist arka plan perspektifinin etkisiyle belirmiş, sonrasında ise bu yaklaşıma uygun din politikaları hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Bunun yanında söz konusu darbelerin bildirilerinde irtica ve laiklik kapsamında dini alanlara dikkat çekilmiş, muhafazakâr/dindar bireyleri temsil ettiği düşünülen hükümetlerin veya partilerin dini istismar etmeleri dolayısıyla din politikalarının devlet için tehlike oluşturduğu belirtilmiştir. Örneğin siyasal partilerden DP (1960), MNP (1971), RP (1998) ve FP (2001) daha çok dinî gerekçelendirmelere dayandırılarak kapatılmıştır. 15 Temmuz ise, temel aktörünün örgütlü bir dinî yapı olması dolayısıyla başlı başına din faktörüyle ön plana çıkmaktadır. Bu nedenle Türkiye'de askerî darbelerin belki de en önemli meselelerinden biri, dar ve geniş anlamıyla dinî alandır.

Darbelerden veya müdahalelerden sonra iktidara gelen askerî/sivil elitler, siyasetin yeniden dizaynı ve devlet kurum ve kadrolarının gözden geçirilmesiyle ilgilendiği kadar dinî meselelere de dikkatle ve ciddiyetle eğilmiş, dinî kurumlar, din eğitimi veren müesseseler ve örgütlü dinî yapılar

başta olmak üzere dine ilişkin meseleleri ele almış, alınan kararları kısmen veya tamamen uygulamaya koymuşlardır. Darbe süreçlerinde bakıldığında, dindar/muhafazakâr kesimlerin başörtüsü, imam hatipler vb. konularda bazen yasaklayıcı, bazen de kısıtlayıcı veya sınırlandırıcı politikalarla toplumsal ve kamusal alanlarda baskılamalara maruz bırakıldığı söylenebilir. Bu nedenle darbeler, siyasî, toplumsal, hukukî ve iktisadî alanda olduğu kadar din alanında da getirdiği ve götürdükleriyle birlikte bir mühendislik projesidir. Bu tespitlerden hareketle askerî müdahale ve darbelerin ana hedeflerinden birinin, gelecekte toplumsal ve dinî alanı tehlikeli ve gerici olmaktan çıkarmak, mümkün olduğu ölçüde onu aklî, medenî, bilimsel, rasyonel, milli birliği ve kalkınmayı sağlayıcı hale getirmek ve böylece devletin dinle alakalı kurumları başta olmak üzere dinî hayatı, toplumsal ve kültürel bazı faaliyet alanlarını yeniden dizayn etmek olduğu anlaşılmaktadır. Böylece bütün bunlar, Cumhuriyet Döneminde gerçekleşen darbelerin, aynı zamanda dine de bir darbe niteliği taşıdığını söyleyebilmeyi mümkün kılabilir. Nitekim darbelerle dindar ve muhafazakâr kimlikleriyle ön plana çıkan siyasî partilerin hükümetleri düşürülmüş, o partiler, çeşitli davalara konu olmuş veya kapatılmışlardır. Siyasal alan üzerinden darbelerle doğrudan veya dolaylı olarak toplum, dinsel olarak denetim altına alınmak istenmiş; baskılamalar, yasaklamalar ve tasfiyelerle de din mühendisliği icra edilmiştir. Bu yaklaşım tarzıyla dinin, resmî olanın ötesinde sivil alanda özgürce hareket etmesi noktasında yasaklama, sınırlama veya kısıtlamaları aşmasını gerekli hale getirmekte, ayrıca yasalarla teminat altına alınan din ve vicdan özgürlüğüyle birlikte düşünüldüğünde önemli bir paradoks olarak ortada durmaktadır.

Darbe süreçlerinin geneline bakıldığında, darbe öncesi ve sonrası askerî ve sivil elitlerin bildiri, söylem, açıklama, demeç ve yaklaşımlarında, laiklik, irtica, gericilik, İslam'ın siyasallaşması, din istismarı gibi gerekçe veya argümanlarla dinin işlevsel boyutu üzerinden hareket edilerek din merkezli algı ve gerekçeler üretilerek dinin, öncesinde darbe zeminini oluşturmada, sonrasında da darbeyi toplum katında meşrûlaştırmada araçsallaştırdığı yahut devreye sokulup istihdam edildiği sonucu çıkarılabilir. Darbe süreçlerinde darbeci anlayışın ideolojik perspektifine uygun din argümanlarıyla toplumsal-siyasal geçerlilik aranmaya çalışıldığı belirtilebilir. Büyük çoğunluğu Müslüman olan Türkiye'de ancak bu ideolojik din perspektifi üzerinden yürütülen bir darbe sürecinin başarıya ulaşabileceği düşünülmüş, bu çerçevede kendisini din ile kimliklendiren toplum nüfuslarını sınırlandıran poli-

tikalar izlenmiş, din konusunda yasaklamalara başvurulmuş, fakat tezat bir şekilde çok geçmeden söylem ve yaklaşımlarda öne çıkarılan din diliyle dinî meşruiyetin darbe için fonksiyonel hale getirilmesi gündeme alınmıştır. Böylece darbe süreçlerinin birinci etabında stratejik olarak darbe gerekçesinin üzerine bina edildiği olumsuz din algısının, ikinci etapta olumlulaştırılarak meşruiyetin ana unsuru haline getirilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akyaz, Doğan. “Ordu ve Resmî Atatürkçülük”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce 2 (Kemalizm)*. ed. Ahmet İnel. 9 Cilt. 2/180–191. İstanbul: İletişim Yayınları, 6. Basım, 2009.
- Akyüz, İsmail. “Türkiye’de Uygulanan Din Politikaları İçin Bir Tipoloji Denemesi”, *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi* 5/1 (Ocak 2017), 143–164.
- Apuhan, Recep Şükrü. *27 Mayıs’tan Yassıada Mahkemelerine Resmî Tarihi Değiştirecek Gerçekler (Menderes)*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2007.
- Aydın, Mustafa. “Süleymancılık”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce 6 (İslamcılık)*. ed. Yasin Aktay. 6/308–322, İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Basım, 2005.
- Babacan, Abdurrahman. *Binyılın Sonu (28 Şubat: Süreklilik ve Kopuş)*. 3 Cilt. 3. İstanbul: Pınar Yayınları, 2012.
- Bayar, Celal. *Başvekilim Adnan Menderes*. der. İsmet Bozdağ. İstanbul: Truva Yayınları, 2010.
- Dağ, Ahmet. “Çalınan Hakiki Bir Devrimin Hikâyesi”. *Umran Dergisi* 275 (Temmuz 2017), 62–65.
- Dilipak, Abdurrahman. *İhtilaller Dönemi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 3. Basım, 1991.
- Dursun, Davut. *12 Eylül Darbesi (Hatıralar/Gözlemler/Düşünceler)*. İstanbul: Şehir Yayınları, 2005.
- Erim, Nihat. *12 Mart Anıları*. haz. Raşit Çavaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.
- Erkanlı, Orhan. *Anılar, Sorunlar, Sorumlular*. İstanbul: Baha Yayınları, 1972.
- Evren, Kenan. *Kenan Evren’in Anıları 1*. 6 Cilt. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1990.
- Evren, Kenan. *Kenan Evren’in Anıları 2*. 6 Cilt. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1991.
- Evren, Kenan. *Kenan Evren’in Anıları 4*. 6 Cilt. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1991.
- Evren, Kenan. *Kenan Evren’in Anıları 5*. 6 Cilt. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1991.
- Evren, Kenan. *Zorlu Yıllarım*. 2 Cilt. 1. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1994.
- Evren, Kenan. *Unutulan Gerçekler*. Ankara: Tisamat Basım Sanayii, 1995.

- Evren, Kenan. *Seçme Konuşmalar (12 Eylül 1980/ 6 Kasım 1989)*. İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2000.
- Gözyayın, İhtar. *Diyanet (Türkiye Cumhuriyet'inde Dinin Tanzimi)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- Gündüz, Turgay. "Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Öğretimi Kronolojisi (1923–1998)". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (Ocak 1998), 543–557.
- Harris, George S.. "The Role of the Military in Turkey in the 1980s". *State, Democracy and the Military: Turkey in the 1980s*, ed. Metin Heper & Ahmet Evin. Berlin: Walter de Gruyter Yayıncılık, 1988.
- İbn Haldun. *Mukaddime*. Tah. Derviş el-Cüveydî. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2. Baskı, 1996.
- Jenkins, Gareth. *Political Islam in Turkey, Running West, Heading East?*. New York: Palgrave Macmillan, 2008.
- Kara, Hüseyin. *Siyasal, Toplumsal ve Ekonomik Değişim Sürecinde Türkiye'de Din-Devlet İlişkileri*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Kara, İsmail. *Şeyh efendinin Rüyasındaki Türkiye*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1998.
- Kara, İsmail. "27 Mayıs Darbesi'nin Dini Var mı?". *Derin Tarih* 2 (Mayıs 2012), 26–28.
- Kara, İsmail. *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslâm 1*. 2 Cilt. İstanbul: Dergâh Yayınları, 8. Basım, 2017.
- Kara, İsmail. *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslâm 2*. 2 Cilt. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Kara, İsmail. *Zafer Değil Sefer*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.
- Karatepe, Şükrü. *Darbeler, Anayasalar ve Modernleşme*. İstanbul: İz Yayınları, 2. Baskı, 1997.
- Kayalı, Kurtuluş. *Ordu ve Siyaset 27 Mayıs-12 Mart*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- Kırkpınar, Dilek. *12 Eylül Askeri Darbesi'nin Gençliğin Üzerindeki Etkileri*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Köker, Levent. *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1990.
- Mardin, Şerif. *Türkiye'de Din ve Siyaset (Makaleler 3)*. der. Mümtaz'er Türköne & Tuncay Önder. İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.

- Mardin, Şerif. *İdeoloji (Bütün Eserleri 3)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.
- Mardin, Şerif. *Türkiye, İslâm ve Sekülerizm*. çev. Elçin Gen & Murat Bozluolca. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Nişancı, Şükrü. "İttihat Terakki Politikalarında Pozitivizmin Etkisi ve Eleştirel Bir Yaklaşım". *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi 2 / 32* (Aralık 2009), 19–49.
- Okumuş, Ejder. *Dinin Meşrulaştırma Gücü*. İstanbul: Ark Kitapları, 2005.
- Okumuş, Ejder. *Siyasette Din İstismarı Tartışmaları*. İstanbul: Ark Kitapları, 2011.
- Okumuş, Ejder. *Din Sosyolojisi*. Ankara: Maarif Mektepleri, 2018.
- Özçelik, Pınar Kaya. "12 Eylül'ü Anlamak". *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi 66/1* (Ocak 2011), 74–93.
- Özkan, Mustafa. "15 Temmuz Askerî Darbe Girişiminde Din İstismarı". *Uluslararası Darbe Sempozyumu Bildiri Kitabı. 3/1001-1010*. Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Özkır, Yusuf. "Darbe Bildirisinin İdeolojik Kaynağı Atatürkçülük". SETA. Erişim 6 Kasım 2017. <https://www.setav.org/darbe-bildirisinin-ideolojik-dayanagi-ataturkculuk/14/08/2016>.
- Salkın, Mehmet Enes. *Türkiye'nin 1983–2007 Tarihleri Arası Sivil-Asker İlişkileri: Klasik Darbeden E-Muhıtraya*. Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Seyhan, Dündar. *Gölgedeki Adam*. İstanbul: Hür Dağıtım, 1966.
- Subaşı, Necdet. "Ara Dönem Din Politikaları". *Toplum ve Bilim Dergisi 93* (Yaz 2002), 284-314.
- Taslaman, Osman Caner. *Küreselleşme Sürecinde Türkiye'deki İslam*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Tek, Hayati. *Darbeler ve Türk Basını*. Ankara: Elips Kitap, 3. Basım, 2007.
- Toker, Metin. *Solda ve Sağda Vuruşanlar*. Ankara: Akis Yayınları, 1971.
- Weiker, Walter F. *1960 Türk İhtilâli*. çev. Mete Ergin. İstanbul: Cem Yayınevi, 1967.
- Yavuz, M. Hakan. "Bediüzzaman Said Nursî ve Nurculuk". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 6 (İslamcılık)*. ed. Yasin Aktay. 9 Cilt. 6/264–294. İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Basım, 2005.
- Yetkin, Çetin. *12 Eylül'de İrtica Niçin ve Nasıl Gelişti*. Ankara: Ümit Yayıncılık, 1994.
- Zürcher, Erik-Jan & Linden, Heleen Van Der. *Medeniyetler Çatışması Işığında İslam Türkiye ve Avrupa Birliği*. çev. Senem Polat. Ankara: Kadim Yayınları, 2011.